

Davlat byudjetining daromad bazasini kengaytirish bo'yicha xalqaro tajribalar va O'zbekiston uchun xulosalar

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti professori

Zaynalov Jahongir Rasulovich

dz50@mail.ru

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti magistranti

Abdunazarov Davlat

davlatabdunazarov6@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada davlat byudjeti daromad bazasini kengaytirish masalasi Yevropa Ittifoqi mamlakatlarining 2017–2024 yillardagi soliq va fiskal siyosati tajribasi asosida tahlil qilinadi. Soliqlar va ijtimoiy yig'implarning YAIMdagi ulushi, soliq tarkibi hamda pandemiyadan keyingi islohotlar ko'rib chiqiladi. O'zbekiston byudjet daromadlari tarkibi Yevropa tajribasi bilan solishtirilib, soliq ma'muriyatini modernizatsiya qilish, imtiyozlarni qayta ko'rib chiqish va soliq bazasini diversifikatsiya qilish bo'yicha amaliy xulosalar va tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar. Davlat byudjeti, soliq daromadlari, YAIM, soliq bazasini kengaytirish, Yevropa Ittifoqi, fiskal siyosat, QQS, ijtimoiy yig'implar, soliq islohotlari.

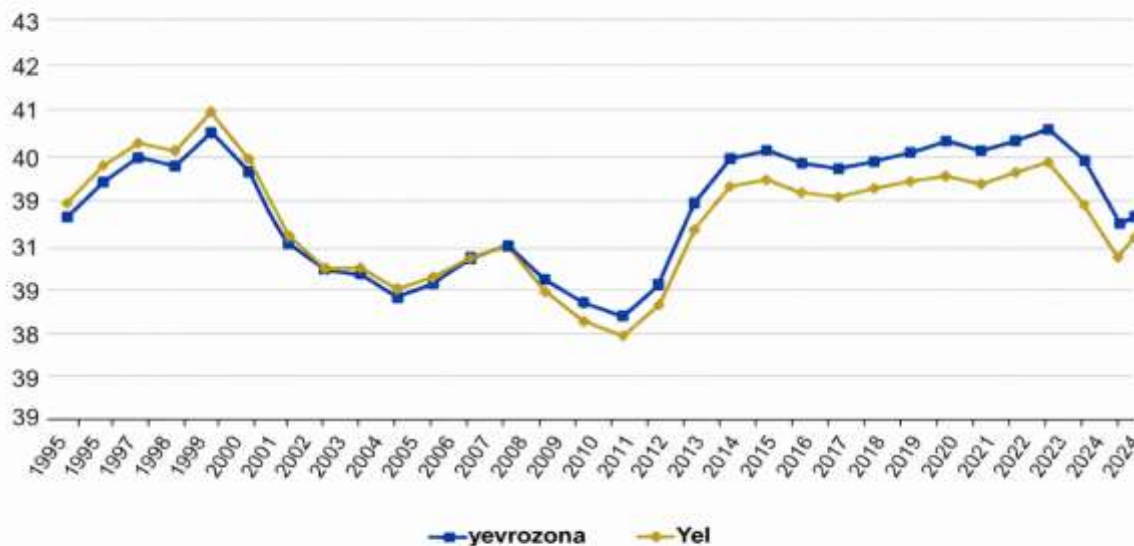
Kirish

Davlat byudjetining barqaror moliyalanishi uchun uning daromad bazasini kengaytirish muhim vazifadir. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, soliqlar va ijtimoiy yig'implarning YAIMga nisbati yuqori bo'lgan mamlakatlar ijtimoiy va infratuzilma xarajatlarini moliyalashtirishga qodir bo'ladilar[1]. Yevropa Ittifoqida 2024 yilda soliqlar va ijtimoiy yig'implar YAIMning 40,4% ini tashkil etib, umumiy davlat daromadlarining 87,8% ini berdi[2]. Ushbu maqolada Yevropa Ittifoqi mamlakatlari (2017–2024) tajribasi tahlil qilinib, ularning byudjet daromadlari tarkibi, soliq strategiyalari va fiskal islohotlari ko'rib chiqiladi. Shundan kelib chiqib, O'zbekiston uchun asosiy xulosalar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi. Maqola strukturasi: kirish, asosiy qism (Yevropa tajribasi, solishtirma tahlil va O'zbekiston bo'yicha tavsiyalar) va xulosa.

Yevropa tajribasi: byudjet daromadlari va soliq siyosati

Soliqlar va ijtimoiy yig'implardan umumiy daromadlarning ulushi, Yel va yevrozona (% YaiMga nisbatan, 1995–2024)

Izoh: % o'q kesilgan

Manba: Eurostat (gov_10a_taxag)

eurostat

Yevropa davlatlarida soliq va ijtimoiy yig'implar bo'yicha davlat daromadlarining YAIMga nisbati (1995–2024).

2020 yildagi keskin pasayish COVID-19 pandemiyasi ta'sirini aks ettiradi. 2021–2024 yillarda Yevropa Ittifoqida soliqlar daromadlari YAIMga nisbati o'zining yuqori cho'qqisiga (41,2%) yetganidan so'ng barqarorlashdi[1]. 2024 yilda EUda bu ko'rsatkich 40,4% ga ko'tarilib, avvalgidan biroz oshgan, ya'ni umumiy taxillar o'sib borayotgan iqtisodiy faollik va barqaror mehnat bozori bilan bog'liq. Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida soliqlar YAIMga nisbati ancha farq qiladi: 2024 yilda Eng yuqori ko'rsatkich Daniyada (45,8%) bo'lgan bo'lsa, Frantsiya va Belgiya ham 45% atrofida, eng past ko'rsatkich Irlandiya (22,4%), Rumuniya (28,8%) va Malta (29,3%)da qayd etilgan[3].

EU mamlakatlarida davlat daromadlari tarkibi asosan soliqlar va ijtimoiy yig'implardan iborat. 2024 yilda Yevropa Ittifoqining YAIMga nisbatan 12,9% qismini ishlab chiqarish va import soliqlari (QQS, aksiz, bojxona) egallagan, daromad soliqlari YAIMga 13,3% va ijtimoiy yig'implar 14,0%ni tashkil qilgan[4]. 2016 yilda soliq tushumlarining eng katta qismi QQS va import soliqlariga (YAIMning 13,6%i), keyingi o'rinda ijtimoiy yig'implar (13,3%) va daromad soliqlari (13,0%) to'g'ri kelganligi kuzatilgan[5]. Ya'ni, Yevropada iste'mol soliqlari byudjet daromadlari

bazasining asosiy qismidir. Soliq shakllarining bu nisbatlari pandemiya avvalidan kuchli farq qilmagan bo'lsa-da, 2020 yilda qabul qilingan vaqtinchalik soliq yengilliklari (QQSni qisqartirish, soliq to'lovlarini kechiktirish) tufayli qisqa muddatli tebranishlar bo'lgan. 2021–2022 yillarda esa iqtisodiyot tiklanishi va narxlar bosimi butlovchi ta'siri bilan umumiy soliq tushumlari oshgan.

Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida 2022 yilda soliqlarning YAIMga nisbati. Oq ustun – EU o'rtachasi (41,2%), sariq – evrozona (41,9%). Eng yuqori ko'rsatkichlar Frantsiya, Belgiya, Avstriyada, eng pastlari esa Irlandiya, Ruminiya, Maltada qayd etildi[6].

Daromad bazasini kengaytirish bo'yicha soliq islohotlari va fiskal siyosat

2017–2024 yillar davomida Yevropa Ittifoqi mamlakatlari soliq bazasini kengaytirish va barqaror daromad o'sishini ta'minlash uchun turli soliq siyosati choralari ko'rdi. Birinchi navbatda, COVID-19 inqirozidan keyin 2023–2024 yillarda ko'plab davlatlar QQS hamda aksiz solig'i stavkalarini ko'tarish va vaqtinchalik soliq yengilliklarini bekor qilishga o'tdi[7]. Masalan, ayrim mamlakatlar 2020–2021 yillardagi QQS pasaytirilishini 2023 yilda oldingi darajaga qaytarib, soliq bazasini kengaytirdi. Shuningdek, sog'liqni saqlash va atrof-muhit sohasidagi aksizlarni oshirish bo'yicha ham chora ko'rilmogda[7]. Ikkinchi muhim yo'nalish – raqamli iqtisodiyot va transmilliy biznesga soliq joriy etish. 2022 yil 15 dekabrda Yevropa Kengashi direktivasi bilan yirik korporatsiyalar uchun minimal 15% korporativ soliq joriy etildi

(BEPS, Pillar 2 doirasida)[8]. Bu chora soliq asoslarini kengaytirib, MNClar orqali bo'layotgan tushum o'g'irligini kamaytirishga qaratilgan. Yana bir yo'nalish – ma'lumot almashish va soliq intizomini oshirish. 2023 yildan boshlab onlayn-platformalarda daromadlar bo'yicha avtomatik ma'lumot almashinuvi (DAC7) joriy etildi, bu soliq to'lovchilarning platformalarda olinadigan daromadlarini nazorat qilish imkonini berdi[8].

Qo'shimcha ravishda, Yevropa Ittifoqi Soliq va bojxona ittifoqi VAT xulosasi orqali QQS evazini kamaytirish masalalariga alohida e'tibor qaratmoqda. 2023 yilda EUda QQS bo'yicha tushum olishdagi 128 mlrd yevro miqdoridagi tafovul (compliance gap) qayd etilgan; bu 2019 yilga nisbatan YAIMning 9,5%iga teng va bir necha foizli o'sishni ko'rsatadi[9]. UE bu yo'nalishda turli loyihalarni joriy etmoqda, masalan, onlayn-platformalarni QQS to'lovchilari ro'yxatiga kiritish, real vaqtda elektron hisob-fakturalar tizimini yo'lga qo'yish orqali soliq bo'shliqini qisqartirishni maqsad qilmoqda[10][9]. Yevropada kelgusida kutilayotgan "VAT in the digital age" paketi (2025-yil mart) esa bu sa'y-harakatlarning natijasini yanada mustahkamlashi ko'zda tutilgan.

O'zbekistonning byudjet daromadlari: solishtirma tahlil

O'zbekistonning davlat byudjetida soliqlar YAIMga nisbati hozircha Yevropadagi ko'rsatkichdan ancha past. OECD ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekiston soliqlar YAIMga nisbati 2021 yilda 18,8% ga yetgan va 2022 yilda taxminan 18% bo'lgan[11]. Bu ko'rsatkich rivojlangan Yevropa davlatlaridagi 40% atrofidagi darajadan sezilarli past. O'zbekiston budjeti daromadlarining tarkibida 2022 yilda asosiy o'rin QQS va aksizlar kabi tovar va xizmat soliq tushumlari egallagan: ularning ulushi jami soliq tushimlarining 58%ini, YAIMning 9%ini tashkil etgan[12]. Shu bilan birga, byudjetda bevosita soliqlar (xususan korxona va jismoniy shaxslar daromad solig'i) hissasi ham muhim, taxminan YAIMning 7% atrofida[13]. Korxona daromad solig'i bo'yicha tushum YAIMning 3,8% ini tashkil etib, qo'shni davlatlar (Misol: Qozog'istonda 5,1% GA teng) darajasidan pastroq[13]. Qisqa qilib aytganda, O'zbekiston soliqqa tortish bazasini asosan iste'molga va resurslarga (energetika, kon-qazish) bog'lagan. Bu esa Yevropadagi ijtimoiy yig'imlar (aviya, ijtimoiy sug'urta) va yuqori daromad soliqlariga nisbatan kichik ulushdan farq qiladi. 2022 yilda O'zbekistonda byudjetga kelgan daromadlarning 35,4% i bilvosita soliqlar (QQS 52,2 trln so'm) va 31,9% i bevosita soliqlar (daromad va foyda soliqlari) hisobiga bo'lgan[14]. Resurs soliqlari (kon va yer soliqlari) – yana 11,8% ni, boshqa tushumlar esa qariyb 21% ni tashkil etgan.

Taqqoslash uchun, Yevropa Ittifoqidagi ko'plab davlatlar byudjet daromadlarida ijtimoiy yig'imlar 30–40% atrofida ulushga ega (masalan, Fransiya va Belgiya kabi mamlakatlarda umumiy soliqlar ichida ijtimoiy majburiy badallar katta bo'limni tashkil etadi)[2][5]. O'zbekistonda esa ijtimoiy yig'imlar byudjetda kamroq ahamiyat kasb etgan. Qisqasi, O'zbekiston budjet tushumlari tarkibi Yevropa tajribasidan farq qiladi: bu yerda ham QQS asosiy manba, lekin ijtimoiy majburiy yig'imlar va daromad solig'i nisbatan oz va soliq sifati past bo'lishi mumkin.

Yana bir muhim jihat – O'zbekiston soliq bazasiga yo'l qo'yilgan imtiyozlar hajmi. OECD tahliliga ko'ra, O'zbekistonda ko'plab soliq imtiyozlari joriy qilingan, biroq ularning samaradorligi va daromad bazasidan yo'qotilgan mablag'lar bo'yicha baholar zarur[11]. Masalan, 2025 yilga belgilangan qo'shimcha imtiyozlar soliqlarni kengaytirish o'rniga, aksincha, budjet tushumlarini kamaytirishi mumkin[11]. Shuning uchun Yevropada kuzatilgan yaxshi tajribalardan saboq qilib, soliq imtiyozlarini ko'rib chiqish va bazani kengaytirishni yo'lga qo'yish muhimdir.

O'zbekiston uchun tavsiyalar

Yevropa Ittifoqi tajribalari va O'zbekistonning hozirgi holatini hisobga olib, quyidagi amaliy tavsiyalarni berish mumkin:

- **Yashirin iqtisodiyot bilan kurashish:** O'zbekiston hukumati rasmiy hujjatlarda ham yashirin iqtisodiyotni qisqartirish orqali byudjet daromadlarini oshirishni belgilagan[15]. Bu yo'lda soliq nazoratini kuchaytirish, debitor qarzlarni yig'ish va muomalani qonunlashtirish muhim. Ichki iste'molni maksimal darajada hujjatlashtirish (elektron chek va hisob-faktura tizimlari, zamonaviy monitoring) orqali QQS va aksiz xulosini oshirish mumkin. Bu EU mamlakatlarida amalga oshirilayotgan elektron hisob-fakturalar va onlayn-qo'riqlash usullariga o'xshash chora hisoblanadi[10][9].
- **Soliq ma'muriyatini modernizatsiya qilish:** Soliq ma'muriyatini takomillashtirish mamlakat daromadlarini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Misol uchun, ko'plab Yevropa mamlakatlari soliq idoralari elektron xizmatlarni joriy etib, avtomatlashtirilgan tekshiruv va ma'lumotlar tahlili vositalarini kengaytirmoqda. O'zbekiston 2018–2020 yillardagi islohotlarda soliq ma'muriyatini soddalashtirishga qaratilgan choralarni boshlagan, biroq bundan keyin ham onlayn deklaratsiya, elektron to'lov va ma'lumot almashish tizimlarini kuchaytirish lozim[16]. Bunda, xususan, kichik biznes va yakka tadbirkorlarning soliq bo'yicha ma'muriy yukini kamaytirish, katta korxonalar va soliq to'lovchilar faoliyatiga doimiy nazoratni kuchaytirish zarur.

- **Soliq imtiyozlarini qayta ko‘rib chiqish:** Soliq imtiyozlari ko‘pincha byudjet bazasini toraytiradi. OECD tavsiyalarida ta’kidlanishicha, O‘zbekiston imtiyozlarning ko‘payishi tufayli 2021 yildan so‘ng soliq tushumlarining YAIMga nisbati pasaygan[11]. Bunda ijobiy tomon shundaki, ko‘pchilik imtiyozlar vaqtinchalik (muddati ko‘rsatilgan). Ularni maqsadga muvofiqligini tekshirish va yoki bosqichma-bosqich olib tashlash kerak. Ayniqsa eksport-orientirlangan va xususiy investitsiyalar uchun berilgan chetlab o‘tishlarni qisqartirish orqali byudjet daromad bazasini kengaytirish mumkin. Shu bilan birga, sifatli investitsiyalarni rag‘batlantirish uchun daromad solig‘idan ko‘ra, capex-taqqoslash asosidagi investitsiya imtiyozlarini ko‘proq qo‘llash maqsadga muvofiq (bu EU mamlakatlari ham baholagan chora)[17].
- **Soliq tizimini diversifikatsiya qilish:** Yevropa tajribasidan olingan xulosalardan biri – soliqqa tortiladigan bazani muvozanatlash. O‘zbekistonda soliqlar juda kam foizda bo‘lgan ijtimoiy to‘lovlar va atrof-muhit soliqlari kiritilishi bo‘yicha ishlarni yo‘lga qo‘yish zarur. Misol uchun, karbonat angidridga soliq joriy etish yoki atrof-muhitga zararli chiqindilarga qo‘shimcha to‘lovlar kiritish bilan byudjet daromad bazasini kengaytirish mumkin. Qiymat solig‘i (QQS) yuqori ulushda bo‘lib turganini hisobga olsak, bozor maydonchalariga, onlayn-transaksiyalarga monitoringni kuchaytirish orqali soliqlarni to‘liq yig‘ish maqsadga muvofiq.
- **Soliq siyosatining barqarorligini ta’minlash:** Rasmiy rejalarda ta’kidlangani kabi, O‘zbekiston o‘rta muddatda asosiy soliq stavkalarini joriy darajada saqlab qolishi lozim[15]. Ya’ni, soliqqa beoson keskin o‘tishlar byudjetga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Masalan, arzon 15%lik KT solig‘ini keskin oshirish taxminan katta kompaniyalar jismoniy shaxslar daromadlariga qo‘shimcha bosim bo‘ladi. Buning o‘rniga bazani kengaytirish va evaziga soliq intizomini kuchaytirish orqali daromadni oshirish aniqroq.
- **Soliq va tadbirkorlik sharoitini yaxshilash:** Soliq bazasini kengaytirishning mantiqiy yo‘li – barcha tadbirkorlarga teng imkoniyat yaratish va biznesning huquqiy muhitini mustahkamlashdan o‘tadi[15]. Yevropada investorlar uchun stabil soliq muhit, kam nazorat xarajatlari va soddalashtirilgan tartiblar muhim deb baholanadi. O‘zbekiston uchun ham soliq administratsiyasi qulayligi va kichik biznes uchun oddiylik yaratish ko‘proq soliq to‘lovchilarni rasmiy iqtisodiyotga jalb qiladi. Misol uchun, soliq deklaratsiyalari va hisobotlarni elektron formatga o‘tkazish, soliq bo‘yicha bitta eshik prinsipi (one-stop shop) yaratilishi barcha soliq to‘lovchilar uchun soliq tizimini sezilarli darajada yaxshilaydi.

Xulosa

Yuqoridagi tahlil shuni ko'rsatadiki, davlat byudjetining daromad bazasini kengaytirishda yagona retsept mavjud emas. Yevropa Ittifoqi mamlakatlari 2017–2024 yillarda soliq tizimining turli jihatlarini modernizatsiya qilish, atrof-muhit va raqamli iqtisodiyotga tegishli yangi soliqlarni joriy etish, soliq ma'muriyatini raqamlashtirish orqali soliq tushumlarini oshirishga erishdilar. Ularning tajribasiga asosanib O'zbekiston uchun ham bir qancha xulosalar chiqarish mumkin. Birinchi navbatda, yashirin iqtisodiyotni qonuniylashtirish va soliq nazoratini kuchaytirish orqali mavjud soliq bazasidan maksimal daromad olish maqsadga muvofiqdir. Ikkinchidan, soliqlarda asosiy stavkalarni barqaror saqlagan holda, imtiyozlarning samaradorligini qayta ko'rib chiqish va soliq boshqaruvidagi samaradorlikni oshirish zarur. Uchinchidan, atrof-muhit soliqlari va zamonaviy iqtisodiyot elementlarini soliq bo'shlig'ini yopinib, daromadlarni diversifikatsiya qilish imkonini beradi. Xullas, EU tajribasi O'zbekiston uchun soliq siyosatini yanada kengaytirilgan, soddalashtirilgan va raqamlashtirilgan holda olib borish zarurligini ko'rsatadi. Bu esa byudjet daromadlarining barqaror o'sishi va iqtisodiy taraqqiyotga xizmat qilishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Eurostat. Tax revenue statistics. European Commission, 2024.
2. Eurostat. EU tax and social contribution revenue. News release, 2023.
3. European Commission. Taxation Trends in the European Union. Brussels, 2024.
4. OECD. Revenue Statistics 2024. OECD Publishing, Paris, 2024.
5. OECD. Tax Policy Reforms 2025. OECD Publishing, 2025.
6. IMF. Government Finance Statistics Yearbook 2023. Washington DC, 2023.
7. World Bank. Public Finance Review: Europe and Central Asia. 2022.
8. European Commission. VAT Gap in the EU 2023 Report. Brussels, 2023.
9. Consilium of the EU. Digital Taxation and BEPS Pillar Two. 2023.
10. OECD. Addressing the Tax Challenges of the Digital Economy. Paris, 2021.
11. OECD. Roadmap for Sustainable Investment Policy Reforms in Uzbekistan. 2023.
12. IMF. Fiscal Monitor: Building Back Better. 2022.

13. World Bank. Uzbekistan Public Expenditure Review. 2022.
14. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. 2022 yil Davlat byudjeti ijrosi.
15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi. 2025 yil Davlat byudjeti konsepsiyasi.
16. European Journal of Political Economy. Tax Structure and Economic Growth, 2021.
17. Journal of Public Economics. Tax Compliance and Digitalization, 2020.
18. National Tax Journal. Broadening the Tax Base in Emerging Economies, 2019.